

UOT: 94(479.24)

AZƏRBAYCANDA TÜRKÇÜLÜK MƏFKÜRƏSİNİN İNKİŞAFINDA MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN ROLU

©2024

İRADƏ ƏLİYEVƏ*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: [0000-0003-3162-0256](https://orcid.org/0000-0003-3162-0256); e-mail: aliyeva_irada@mail.ru
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2024.2.118>

Xülasə: XX əsrin əvvəllərində dünyada baş verən hadisələr imperiya əsarətində olan xalqların milli azadlıq mübarizələrinin alovlanmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının inkişafı nəticəsində meydana gələn Azərbaycan türkçülük məfkurəsi öz inkişafının kulminasiya nöqtəsinə çatmışdır. Milli liberallar, türkçülər, hətta marksistlər eyni vahid fikir ətrafında birləşmişdilər.

Türkçülük ideyalarının Azərbaycana Türkiyədən gəldiyi haqda yanlış fikir formalaşmışdır. Bunu əminliklə iddia etmək olmaz. Hər iki coğrafiyada bu məfkurənin inkişafı eyni davam etmişdir. Bundan əlavə qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin ilk onilliyində Azərbaycan ümumtürk ideyasının əsas xətləri olan türkçülük, islamçılıq və qərbcilik ideyalarına həmçinin İstiqlalçılıq ideyası da əlavə olundu.

Demokratik Azərbaycan ideyasının lideri, banisi və ideoloqu Məhəmməd Əmin Rəsulzadə idi. M.Ə.Rəsulzadə və onun silahdaşları məhz milli Azərbaycan ideyası ətrafında birləşdi və fəaliyyətə başladı. Məhəmməd Əmin “bizlər türkük” ifadəsini işlədərək “türk millətçiliyi” dövrünün başladığını elan etdi.

Açar sözlər: M.Ə.Rəsulzadə, türkçülük, turançılıq, milli ideologiya

THE ROLE OF MAMMAD EMİN RASULZADE IN THE DEVELOPMENT OF TURKISM IDEOLOGY IN AZERBAIJAN

©2024

İRADA ALİYEVƏ*

*A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology, ANAS
ORCID: [0000-0003-3162-0256](https://orcid.org/0000-0003-3162-0256); e-mail: aliyeva_irada@mail.ru

Abstract: The events that took place in the world at the beginning of the 20th century led to the rise of the national liberation struggle of the peoples under imperial control. The ideology of Azerbaijani Turkism, which arose as a result of the development of the national liberation movement in Azerbaijan, reached its apogee during this period. National liberals, Turkists and even Marxists were united by the same idea.

There is a misconception that the ideas of Turkism came to Azerbaijan from Turkey. This cannot be said for sure. The development of this ideology continued in both geographical regions. In addition, it should be noted that in the first decade of

the 20th century, the ideas of Turkism, Islamism and Westernism, which are the main lines of the pan-Turkic idea, were supplemented by the idea of independence. of Azerbaijan.

The leader, founder and ideologist of democratic Azerbaijan was M.E. Rasulzade. He and his associates began to develop the idea of an independent Azerbaijan. M.E.Rasulzade was the first to announce the beginning of the era of "Turkish nationalism", using the term "We are Turks".

Keywords: M.A.Rasulzadeh, Turkism, Turanism, national ideology.

РОЛЬ МАМЕД ЭМИНА РАСУЛЗАДЕ В РАЗВИТИИ ИДЕОЛОГИИ ТЮРКИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

©2024

ИРАДА АЛИЕВА*

*Институт Истории и Этнологии имени НАНА А.А.Бакиханова
ORCID: [0000-0003-3162-0256](https://orcid.org/0000-0003-3162-0256); e-mail aliyeva_irada@mail.ru

Резюме: События, происходившие в мире в начале XX в., привели к подъему национально-освободительной борьбы народов, находящихся под имперским контролем. Идеология азербайджанского тюркизма, возникшая в результате развития национально-освободительного движения в Азербайджане, достигла своего апогея. Национал-либералы, тюркисты и даже марксисты были объединены одной и той же идеей.

Существует такое мнение, что идеи тюркизма пришли в Азербайджан из Турции. Этого нельзя утверждать наверняка. Развитие этой идеологии продолжалось в обоих географических регионах. Кроме того, следует отметить, что в первом десятилетии XX века к идеям тюркизма, исламизма и вестернизма, являющимся основными линиями общетюркской идеи, добавилась еще и идея независимости. Азербайджан.

Лидером, основоположником и идеологом демократического Азербайджана был М.Э.Расулзаде. Он и его соратники начали разрабатывать идею независимого Азербайджана. М.Э.Расулзаде впервые объявил о начале эпохи «тюрецкого национализма», употребив термин «Мы тюрки».

Ключевые слова: М.А.Расулзаде, тюркизм, туранизм, национальная идеология

Giriş

1910-1920-ci illərdə milli sosial-demokratlar, milli liberallar, milli islamçılar və başqa milli ziyalılar əvvəlcə "Türkçülük", daha sonra onun konkret ifadəsi olan "Azərbaycan Milli-Türk ideyası" ətrafında toplanmışlar. Azərbaycan milli-türk ide-

yasının əsas xətləri türkçülük, islamçılıq və qərbçilik (avropalaşmaq) idi ki, çox keçmədi ona istiqlalçılıq (müstəqil və milli Azərbaycan) da əlavə olundu.¹

XX əsrin əvvəllərində İmperiya daxilində yaşayan xalqların milli təfəkkür və özünüdərk ideyaları özünü geniş və dərin inkişaf mərhələsinə başlayır. Məhz bu dövrdə Şimali Azərbaycanda millətləşmə prosesi sürətlənərək milli hərəkətin tədricən ümmətçilikdən milliyyətçilik mərhələsinə keçməsinə şərait yaratdı ki, bu prosesdə aparıcı sima heç şübhəsiz M.Ə.Rəsulzadə olmuşdur.²

Azərbaycanda demokratik türkçülük, müstəqil və demokratik Azərbaycan ideyalarının əsas ideoloqu, banisi, Azərbaycan türklərinin lideri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə (1884-1955) idi. Məhəmməd Əmin Müsavat ideologiyasına milli əsas gətirdi ki, bu da türk xalqlarının milli hüquqları uğrunda mübarizəyə istiqamətlənməsinə xidmət etdi.³ Dövrünün Azərbaycan türk ziyalıları arasında M.Ə.Rəsulzadə ilk dəfə, “ümmətçilik”dən “millətçiliyi”ə üz tutaraq milli ideologiyanın əsas məqamlarını, prinsiplərini nəzəri cəhətdən hazırlamış, özündən sonrakı nəsillər üçün bir növ stolüstü kitabı halına gətirmişdir. M.Ə.Rəsulzadə “islam millətçiliyi”nin yerinə yeni anlam kimi “türk millətçiliyi” fikrini irəli sürmüşdür. Bu fikirlərini ilk dəfə 1915-ci ildən işıq üzü görən “Açıq söz” qəzetində ifadə etmişdir. Belə ki, böyük mütəfəkkir ilk dəfə olaraq “Biz türkün!” deyərək, “müsəlman”, “tatar” əvəzinə “türk” sözünü işlətməmiş, “ümmət” və “ümmətçilik” dövrünün sona çatdığı, əvəzində isə “millət”, “türk millətçiliyi” dövrünün başlandığını elan etmişdir.⁴

Zamanla marksizm ideologiyasından tamamilə uzaqlaşan Məhəmməd Əmin bu təlimin “etnos”, “milliyyət”, “millət”, “xalq” anlayışları ilə bağlı müddəalarına qarşı çıxmışdır. M.Ə.Rəsulzadə 1914-cü ildə “Milli dirilik” əsərində yazırdı ki, əvvəllər “ümmət” ilə “millət” arasında fərq olmayıb, qövmiyyət və cinsiyyət cəhətlərini andıran “millət” kəlməsi həmkeş və həmdinlik cəhətlərinə aid olan “ümmət” kəlməsilə qarışmış və “millət-i-islam” təbiri məşhur olmuşdur. Məhəmməd Əmin “ümmət”ə dini, “millət”ə dil baxımından yanaşır və dili milliyyətin (millətin) varlığının əsas amili kimi verirdi.⁵ Bu mənada, o, “millət”ə belə bir tərif verir: “*Milli mədəniyyət və yaxud millət dil birliyi, adət və əxlaq birliyi, ənənə-tarixiyyə və nəhayət, etiqadati-diniyyə birliklərinin məcmuyundan mütəşəkkil bir məhsuldur*”.⁶

1915-ci ildə “Açıq söz” qəzetinin ilk sayında “Tutacağımız yol” məqaləsini nəşr etdirən Rəsulzadə ilk dəfə bu yazıda Azərbaycan Türklüyünün əsas prinsiplərini sadalamışdır. Milli ideyanın əsas ideali milliyyətdir ki, XX əsr milliyyət əsri olduğuna görə, Azərbaycan türkləri də bir milliyyət və millət olaraq meydana çıxmalıdır. Bu baxımdan Birinci Dünya müharibəsi nəticəsində dünyanın xəritəsinin dəyişməsinin labüd olduğunu qeyd edən Rəsulzadəyə görə, dünya xəritəsinin alacağı

¹ Faiq Ələkbərli. *Azərbaycan türkçülüüyü məfkurəsi və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə*. 2017? s.263.

² Kamran İsmayilov. *Tarih ve kimlik meselesi bağlamında Mehmet Emin Resulzade ve milli devlet kuruculuğu*. 2024 (2), s.246.

³ Айдын Балаев. *Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955)*. Москва: Издательство «Флинта», 2009, с.31.

⁴ Məmməd Əmin Rəsulzadə. *Əsərləri (1903-1909)*. I cild. Bakı, Elm, 1992, s.52.

⁵ Məmməd Əmin Rəsulzadə. *Əsərləri (1909-1914)*. II cild. Bakı, Elm 2001, s.476.

⁶ *Yenə orada*, s.468

yeni şəkllə vətəndaşların fədakarlığı, dövlətlərin təşkilatı və orduların əzəməti ilə bərabər, aşkar və qətiyyətlə peyda olmuş milliyyət məfkurələrinin də böyük təsiri var və olacaqdır. Məhz bu zaman Məhəmməd Əmin Rəsulzadə anladı ki, ortaq ideologiya hesab etdiyi “iranlılıq” üçün savaş türkləri tarix boyu fəlakətə sürüklənmişdir. Bu ideologiyadan qazananlar farsdilli xalqlar olmuşdur. 1915-1916-cı illərdən başlayaraq M.Ə.Rəsulzadə siyasi, mədəni, əxlaqi, etnik, adət-ənənə anamlarda İran və Turan anlayışlarını biri-birindən ayırmağa başladı.

Milli ideologiyamızın banisi hesab edirdi ki, təbii hüququ əlindən alınmış bir millət əbədi olaraq bu vəziyyətdə qalarsa, bir tərəfdən Avropa dövlətləri arasında daimi sülh əldə edilməyəcək, başqa tərəfdən onların öz vətəndaşları arasında ögeylik-doğmalılıq olduğu üçün mütərəqqi və qüvvətli təşkilata çevrilə bilməyəcəklər: *“İştə millətimizin bir qəzetçisi olmaq hesab ilə öhdəmizə düşən rəhbərlik vəzifəsinin ifası üçün tutacağımız yolun nöqtəyi-əzəmətinə (məramını) təşkil edəcək əsas – milliyyət əsasıdır”*.⁷

*“Halbuki bizim tərviç elədiyimiz əsas bütün milliyyətlər üçün bir dərəcə hürriyyət və müsavət tələb edir ki, bununla biz rus camaatının da salim düşünür qismilə heç bir ixtilafda bulunmuyoruz”*⁸ deyən M.Ə.Rəsulzadə özünün müdafiə etdiyi millətçiliyin rus millətçiliyi olmadığını hər zaman vurğulayırdı. Belə ki, rus millətçiliyi yüzlərlə digər millətlərin mənafeyini heçə sayaraq, yalnız öz mənafeyini müdafiə edirdi, lakin Azərbaycan Türkçülüynün mahiyyətini təşkil məqamlardan biri də, hər bir millətə öz mənafeyini müdafiə etmək hüququnun verilməsi idi. Bu məqamı önə çəkərək Məhəmməd Əmin hər millət üçün mənafeyini müdafiə etməyin vacibliyini önə çəkirdi.

M.Ə.Rəsulzadənin dil, din və zaman-müasirlik düsturu

M.Ə.Rəsulzadə hesab edirdi ki, azad yaşayıb, inkişaf etmək üçün hər hansı bir millətə bu üç amil lazımdır.

1) dil;

2) din;

3) zaman-müasirliyə istinad etmək məcburiyyəti.

Məhəmməd Əmin yazırdı ki, hər millətin dili onun birinci əsasıdır. *“Dilcə – biz türkün, türklük milliyyətimizdir. Ona görə də müstəqil türk ədəbiyyatı, türk sənəti, türk tarixi və türk mədəniyyətinə malikiyyətimiz – məqsədimizdir. Parlaq bir türk mədəniyyəti isə ən müqəddəs qayeyi-amalımız, işıqlı yıldızmızdır”*.⁹

Milli ədəbi dilin formalaşması problemi ilə tədqiqatının nəticəsində M.Ə.Rəsulzadə yazırdı ki, əski Səlcuqlu-Türkiyə və Azərbaycan türkcəsi bir olmuş, ortadakı ayrılığı yaradan şey isə Azərbaycan ləhcəsinin daha çox Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular və Səfəvilər kimi türk dövlətlərinin idarəsi altında olması və məzhəb ayrılığı olmuşdur.

⁷ Məmməd Əmin Rəsulzadə. **Əsərləri (1915-1916)**. III cild. Bakı, 2012, s.172.

⁸ **Yenə orada**, s.173.

⁹ **Yenə orada**, s.172-173.

Burada bir məqamı qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda maarifçilik və mədəni türkçülükdən siyasi türkçülüyə keçid prosesinin əsas yaradıcısı görkəmli mütəfəkkir Əli bəy Hüseynzadə olmuşdur. Belə ki, Əli bəy Hüseynzadə vətənimizdə dil və ədəbiyyatda türkçülük nəzəriyyəsini yayan, türk birliyi və Osmanlı imperiyasında mərkəzləşmiş turançılıq ideologiyasını yaradan ilk mütəfəkkirdir.¹⁰ Onun ideyaların M.Ə.Rəsulzadənin türkçülük nəzəriyyəsinə təsiri danılmazdır.

XX əsrin əvvəllərində məhz Ə.Hüseynzadənin başçılığı ilə “Füyuzat” Azərbaycan türk dilinin “qərbləşməsinə”, yəni osmanlaşdırılmasına çalışmışdır.¹¹ Rəsulzadə özü isə, Dil – ictimai bir amil”, “Yeni lisançılar və türkçülər”, və başqa məqalələrində bir tərəfdən türk ədəbi dilinin xalqın dili ilə bağlı olmasının vacibliyini qeyd etmiş, digər tərəfdən isə ortaq türkcənin yaranması təklifi ilə çıxış etmişdi.¹²

M.Ə.Rəsulzadəyə görə, hər dilin bir milliyyəti, bir də beynəlmilliyəti vardır. O yazırdı: “*Biz türk olmaq hesabla dilimizin milliyyəti türkcədir. Müsəlman olduğumuz üçün beynəlmilliyətimiz islamdır*”.¹³ Türk dilinin məhəlli şivələrinin inkişafına qarşı çıxaraq, onun ortaq türk dilinə mane olduğunu hesab edən, Rəsulzadə ortaq türk dilini müdafiə etmişdi.

M.Ə.Rəsulzadənin fəaliyyətinin ilk illərində nəzəriyyə kimi qələmə alınan bu fikirlər, Azərbaycan Cümhuriyyət qurulduqdan sonra təhsil islahatlarında öz əksini tapmışdır. Belə ki, Cümhuriyyət illərində natamam ali və ali məktəblərdə Türkiyə türkcəsinin qrammatikası əsasında ortaq türk dili tədris olunmuşdur.¹⁴ Həmçinin Müsavat Partiyasının ikinci qurultayında (1919) qəbul edilmiş proqramında da, M.Ə.Rəsulzadənin əsas təklifi ortaq türk birliyindən və ortaq türk dilindən, yəni “*İstanbul şivəsinin orta məktəblərdə keçilməsilə ali məktəblərdəki dərslərin ortaq ədəbi şivə saydığı İstanbul türkcəsilə oxudulması*”¹⁵ tələbi çıxış edilmişdir. Rəsulzadə və onun silahdaşları “milli və müstəqil Azərbaycan”, vahid türk dili, türk tarixi, türk ədəbiyyatı ilə bağlı nəzəri ideyalarını qurduqları milli dövlətdə, Azərbaycan Cümhuriyyətində reallaşdırma bildilər.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin düsturunun ikinci əsası dindir: “*Dincə – müsəlmanız. Hər bir din öz mütədəyyəinləri (inananları) arasında məxsusi bir təməddün (yeniləşmə) vücuda gətirmişdir ki, bu mədəniyyət də bir beynəlmilləliyyət səbəbi təşkil edir. Müsəlman olduğumuz üçün biz türklər beynəlmilləliyyəti-islamiyyəyə daxiliz. Bütün islam millətlərilə şərikli bir əxlaq, dini bir tarixə, müştərək bir yazıya, xülasə ortaq bir mədəniyyətə malikiz... Bu şəriklik islamiyyətə daxil olan zərərli təsirlərdən bizi mütəzərrir etdiyi kimi, bu yolda olacaq islahat feyzlərindən də bizi nəsibsiz qoymaz*”.¹⁶ Göründüyü kimi, Məhəmməd Əmin islam şərikliyi

¹⁰ İbrahim Yüksel İ. *Azerbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın. İstanbul, Acar yayınları.* 1988, s. 135.

¹¹ Məmməd Əmin Rəsulzadə. **Qafqas türkləri.** İstanbul, Türk dünyası araşdırmaları vəqfi. 1993, s.50.

¹² Məmməd Əmin Rəsulzadə. **Əsərləri (1909-1914).** II cild. Bakı, Elm 2001, s.286.

¹³ **Yenə orada,** s.287.

¹⁴ Məmməd, Əmin Rəsulzadə. **Qafqas türkləri,** s.83.

¹⁵ **Yenə orada,** s.77-78.

¹⁶ Məmməd Əmin Rəsulzadə. **Əsərləri (1915-1916).** III cild. Bakı, 2012, s.172.

məsələllərinə toxunaraq, məzhəb və bunun kimi digər zərərli amillərin ortaq tarixə, dinə malik olan millətlərin qardaşlığına təsir etməməli olduğu fikrini barizcə yazır.

Məhəmməd Əminin fikrincə, milliyyətin varlığının üçüncü əsası isə zaman-dır-müasirləşməkdir: *“Zamanca da – biz texnikanın, elm və fənnin möcüzələr yaradan bir dövründəyiz. Türk və müsəlman qalaraq müstəqilən yaşamaq istərsək mütləq əsrimizdəki elmlər, fənlər, hikmət və fəlsəfələrlə silahlanmalı, sözün bütün mənası ilə zamanə adamı olmalıyız”. Demək ki, sağlam, mətin və oyanıq məfkurəli bir milliyyət vücuduna çalışmaq istərsək ki, zaman bunu tələb ediyor – mütləq üç əsasla sarılmalıyız: türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək. İştə millətimizin ictimai həyatının islahı üçün üzərinə dayandığımız üç payeyi-mədəniyyət!”*¹⁷

Məhz özünün bu üç düsturuna əsaslanaraq M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan türkçülük ideyasını rəsmən irəli sürmüşdür. Bu yolda onun vahid hədəfi Azərbaycan türk istiqlalı idi. Bu yolda isə ən azından Azərbaycan türk muxtariyyətini yaratmaq idi.

1917-ci il fevral burjua inqilabından sonra, yəni İmperiyanın süqutundan sonra Məhəmməd Əmin Azərbaycan türk muxtariyyətini, eləcə də Rusiya daxilindəki digər türk ellərinin avtonomiyası uğrunda mübarizəsi ideyasını nəinki irəli sürmüş, eyni zamanda onun reallaşması üçün bütün imkanlardan istifadə etmişdir. Keçmiş imperiya ərazisində yaşayan müsəlmanların gücünə inanaraq Moskvada 1917-ci il mayında keçirilən Ümumrusiya Müsəlmanlarının I qurultayında milli-məhəlli muxtariyyət ideyasını dilə gətirərək, bu ideyanın federativ quruluş daxilində mümkünlüyü müdafiə etmişdir.¹⁸ Bu milli-məhəlli muxtariyyət ideyası qurultay iştirakçılarının böyük əksəriyyəti tərəfindən bəyənilərək, qəbul edilmişdir.¹⁹

Bu barədə M.Məmmədzaadənin fikri dövrün reallığını yaxşı əks etdirir: *“Rusiya əsiri türklər üçün mədəni millətçilik ideyalarını irəli sürən M.Ə.Rəsulzadənin sağdan sola hücumlara məruz qalan bu tezisi qısa müddət ərzində isbat edildi. Acı təcrübələr göstərdi ki, milli hüriyyət və milli istiqlala malik olmayan millətlərin milli varlıq və milli mədəniyyətlərini qoruyub inkişaf etdirmələri imkan xaricindədir”*.²⁰

Bu ərəfələrdə Rəsulzadənin ölkəyə “Azərbaycan” adı ilə xitab etməsi təsadüfi deyildi. O, artıq türkçülüyn milli hədəfi olan türk dövlətinin yaranmasını bir xəyal kimi deyil, yerinə yetə biləcək tarixi hadisə kimi dəyərləndirirdi.

M.Ə.Rəsulzadə “milli və müstəqil Azərbaycan”ı nəzərdə tutaraq yazır: *“Bu yolla qafqazlı türk yazıçı və şairlərdən bir çoxunun ayrı-ayrı zamanlarda gizli olsa da, söylədikləri “istiqlal” ideyası I dünya savaşı illərində bilginlərin başında yaranaraq inqilab günlərində siyasi bir şüar şəklinə girir, daha uyğun bir gündə “tam istiqlal” şüarına keçmək yetənəyində bulunan siyasi bir proqram halını alırdı”*.²¹

¹⁷ Məmməd Əmin Rəsulzadə. *Əsərləri (1915-1916)*. III cild. Bakı, 2012, s.172-173.

¹⁸ Nəsiman Yaqublu. *Cümhuriyyət qurucuları*. Bakı, Nurlar NPM, 2018, s. 14.

¹⁹ Faiq, Ələkbərov. *Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin dünyagörüşü*. Bakı, Elm, 2007. s.50.

²⁰ Mirzəbala Məmmədzaadə. *Milli Azərbaycan hərəkatı*. Bakı, Nicat, 1992, s.8.

²¹ Məmməd Əmin Rəsulzadə. *Qafqaz türkləri*, s.59.

Millətin və siyasi elitanın gücünə inanaraq, “milli və müstəqil Azərbaycan” ideyasının yalnız türkçülük ideyasını yetişdirən müsavətçilərin deyil, eyni zamanda siyasi seçimindən asılı olmayaraq islamçıların, sosialistlərin və ümumiyyətlə millətinin gələcəyini düşünən hər bir insanın bir məcrada birləşməsinə səbəb olacağına inanırdı. Türkçülük məfkurəsində birləşənlər ali məqsəd olaraq “Azərbaycan” adlandıracaqları müstəqil türk dövləti yaratmaq istəyirdilər. Məhəmməd Əmin bu haqda yazır: *“Cənubi-Şərqi Qafqaz torpaqlarının bütünlüklə Azərbaycan adı altında yaranan siyasi quruluşlarda olması sübutundan başqa Azərbaycan türklərinin yaşadıkları bir ölkə olduğu üçün buraya Azərbaycan deməkdə heç bir sıxıntı görülməmişdir. Bu adın yeni Türk Cümhuriyyətinə verilməsində ən böyük tutaqlıq sözsüz bu türklük olmuşdur”*.²²

Yaradılacaq dövlətin bir türk dövləti olması, onun dilinin və millətinin türk adı daşması kimi, Azərbaycan sözünün də türklüyü ifadə etməsi heç kəsə şübhə doğurmamış və xalq tərəfindən birmənalı şəkildə qəbul edilmişdir. Sadəcə olaraq, siyasi-ideoloji mənada Azərbaycan, Azərbaycan Cümhuriyyəti anlayışları yalnız türklüyü ifadə etməklə məhdudlaşmamış, Azərbaycanda yaşayan bütün vətəndaşların (türk və türk olmayan) vətəni və dövləti kimi daha geniş mənə daşmışdır. Sosialistlərdən Aslan bəy Səfikuşlu parlamentdəki çıxışlarının birində bunu, belə ifadə etmişdi: *“Bu gün kiçik bir türk parlamenti açılıbdır. Bizim bu parlamentimiz gözlərdə bir ağ kimidir. Çox imperialistlər onu görmək belə istəmərlər. Cümhuriyyətimizə Türk Cümhuriyyəti deyil, Azərbaycan Cümhuriyyəti dedik ki, bütün vətəndaşlara ümumi bir vətən olsun”*.²³

M.Ə.Rəsulzadə və onun tərəfdarları türk dövlətinə Azərbaycan adı verməklə, onu türklüklə məhdudlaşdırmaq istəməmiş, millətçilik (türkçülük) və dövlətçiliyi (Azərbaycan) uzlaşdırmağa çalışmışlar. Bu artıq Azərbaycan türkçülüynün bir dövlətin rəsmi milli ideyasına çevrilməsi və öz mənasını daha da genişləndirməsi demək idi. Yəni Azərbaycan Cümhuriyyəti yaranana qədər başlıca ideya etnik (türk dünyasının bir hissəsi olan Azərbaycan ərazisində) türkçülük idisə, milli dövlət qurulduqdan və “türk” anlayışı millətin rəsmi şəkildə dilinə və adına çevrildikdən sonra, Azərbaycanla Türklük bir daha bütövləşmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə doğru göstərirdi ki, bu Cümhuriyyət Azərbaycan adlansa da əslində bir türk hökuməti, başqa sözlə kiçik Türkiyədir.²⁴ Yəni ölkənin hansı adla adlandırılmasından asılı olmayaraq əslində bu dövlət türk dövləti, türk hökumətidir. Ümumilikdə açıq şəkildə hiss olunur ki, Cümhuriyyət ideoloqları milli mənsubiyyəti, milli dili, milli mədəniyyəti, milli dövlətçiliyi Azərbaycan və türk ideyalarının vəhdəti şəklində təbliğ ediblər. Deməli, “Azərbaycan” anlayışı həm türkçülük, həm də dövlətçilik ideologiyası ilə bağlıdır. Məhəmməd Əmin bu haqda yazır ki, Rusiyada yaşayan Qafqaz müsəlmanlarını türk, ölkələrini Azərbaycan kimi qəbul etdirmək qazanılmış bir dava idi. Onun fikrincə, Azərbaycan sözü artıq xalqın düşüncəsində də coğrafi mənadan ideoloji mənaya çevrilmişdir: *“Xalqın düşüncə-*

²² Məmməd Əmin Rəsulzadə. **Qafqaz türkləri**, s.64.

²³ Faiq Ələkbərov. **Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin dünyagörüşü**, s.50-52.

²⁴ Məmməd Əmin Rəsulzadə. **Azərbaycan Cümhuriyyəti**. Bakı: Elm, 1990, s.10.

sində Azərbaycan məfhumu coğrafi bir mənadan ziyadə fikir və əməl şəklində təcəssüm ediyor".²⁵

"Milli (türk) və müstəqil Azərbaycan" ideyasının müəllifi olan M.Ə.Rəsulzadə, 1918-1920-ci illərdən etibarən "Azərbaycan məfkurəsi", "Azərbaycan milli ideyası", "Azərbaycan fikri", "Azərbaycan milli məfkurəsi", "Azərbaycan məfhumu" dedikdə, ilk növbədə türklüyü ifadə edən Azərbaycanı-Türk Azərbaycanı nəzərdə tutmuşdur.

M.Ə.Rəsulzadə yazır: "*Rus istibdadı pəncəsindən dağılmış xanlıqlar şəklində deyil, müttəhid və milli bir kütlə surətində nicat arayan Azərbaycan türklüyü bu istiqlalını tərtəmiş edəcək bayrağa əsri məfkurəsi ilə mütənəşib bir mənə vermək istəyirdi. Bu mənəni də "türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək" məfhumlarında tapdı: bayrağı mavi, al (qırmızı) və yaşıl rəngli qumaşlardan düzəldildi*".²⁶

Burada vacib bir məqamı qeyd etmək lazımdır ki, M.Ə.Rəsulzadə və onunla türkçülük ideyalarının daşıyıcıları olan milli məfkurə nümayəndələri "Azərbaycan məfkurəsi" yalnız türklüyü ifadə etməmiş, bu ideyanı eyni zamanda Azərbaycandakı bütün siyasi qüvvələrin, xüsusilə bu coğrafiyada məskunlaşan milli azlıqların da əsas ideyasına çevrilə bilməmişdir. Öz çıxışlarından birində M.Ə.Rəsulzadə deyir ki, hər zaman Azərbaycan məfkurəsinin müdafiəçisi olanlar üçün böyük məqsədlərə nail olunmuşdur. Həm sağçılar, həm də solçular arasında ixtilaf-nəzər yoxdur. Cəmiyyətin zehmində yalnız Azərbaycan istiqlalı fikri yer tutmuş, yerləşmişdir. Çünki üçrəngli o məğrur bayraq artıq siyasətən hamımızı birləşdirmişdir. Bu sözlərdəki qürur hissi M.Ə.Rəsulzadənin hələ XX əsrin əvvəllərindən etibarən əzmlə getdiyi Azərbaycan türkçülüüyü yolundakı uğurundan qaynaqlanır.

Nəticə

M.Ə.Rəsulzadə siyasi, mədəni, əxlaqi, etnik, adət-ənənə anlamlarda İran və Turan anlayışlarını biri-birindən ayırmışdır. M.Ə. Rəsulzadənin düşüncəsində Turan və Azərbaycan ideyaları vahidlik, eynilik təşkil edirdi. M.Ə.Rəsulzadə Turanın müstəqil Türk müttəfiq hökumətlərinin birliyi şəkilində meydana gələcəyinə inanırdı.

Bir millətin azad olub, inkişaf etməsi üçün dil, din və zaman-müasirlik kimi məfhumlara malik olması gərəkliyini deyən M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan türkçülüüyü ideyasının yaxın hədəfi Azərbaycan türk muxtariyyəti, uzaq hədəfi isə Azərbaycan türk istiqlalı idi. M.Ə.Rəsulzadə başda olmaqla türkçülük məfkurəsinin davamçılarının milli-müstəqil dövləti "Azərbaycan" adlandıraraq millətçilik və dövlətçilik anlayışlarını uzlaşdırmaq istəmişlər.

Bununla onlar həm milli-demokratik cərəyanın əsasını təşkil edən türkçülük, islamçılıq, müasirləşmək və istiqlalçılıq ideyalarına sadıq qalmış, həm də türk millətlərinin birləşərək Türk Federasiyasını yaradacağı fikrini ifadə etmişdilər. Bu ideyanın perspektivinə inanaraq yeni yaranmış Cümhuriyyətin tədris ocaqlarında ümumi türk tarixi fənni tədris olunmuşdur.

²⁵ Məmməd Əmin Rəsulzadə. **Azərbaycan Cümhuriyyəti**. Bakı: Elm, 1990, s.95.

²⁶ Məmməd, Əmin Rəsulzadə. **Əsərləri** (1903-1909). I cild. Bakı, Elm, 1992. s.8

Böyük mütəfəkkirin söyləri nəticəsində Azərbaycan siyasi baxımdan milli muhtariyyətdən milli istiqlalə qədər mühüm inkişaf yolu keçmiş və Azərbaycan türkcülüyü Azərbaycan milli ideologiyasına qədər yüksələ bilmişdi.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin fəaliyyətinin bütün sahələrində olduğu kimi türkcülük və turançılıqla bağlı fikirlərində də nəzakət və tolerantlıq hökm sürür, heç bir mütləq yanaşma və düşmənçilik yoxdur. Ən əsası isə bu tolerantlıq süni deyil, məsələlər təbii olaraq bir-birini tamamlayır. Rəsulzadənin fikrincə, Azərbaycanda türkcülüyü və turançılığı müdafiə edənlərin Qafqaz Konfederasiyası ideyası ilə mənfi münasibəti olmamalıdır.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə üçün “mən kiməm, millətim nədir?” sualına ikili cavab yox idi. O, gəncliyindən ömrünün sonuna kimi taleyinə yazılan türk kimliyi ilə barışmış, bu millətə olan inamı ona güc vermişdi. O, ömrü boyu mənsub olduğu millətə sadıq qalıb, onun problemlərinin həllinə, yüksəlməsinə çalışıb. Ən çətin şərtlər altında belə heç vaxt ümidini kəsməmiş, aşağılıq kompleksi yaşamamışdır. Rəsulzadənin millətçilik və milli yüksəliş anlayışı bu gün də aktualdır. Bu baxımdan Rəsulzadə türkcülüyn böyük ziyalılarından və ideallarından biri hesab olunur.

M.Ə.Rəsulzadə heç vaxt vətəni Azərbaycanı Türk Dünyasından ayırmamış və onu haqlı olaraq Turan coğrafiyasının ən həssas bölgələrindən biri hesab etmişdir. Eyni zamanda, o, illər öncə Azərbaycanın ictimai-türk inteqrasiyası prosesində mühüm rol oynayacağını yazmışdır. Turançılıq ideyasının dəyişən şəraitdə yeni təqdimatı – Yeni Turançılıq konsepsiyası Rəsulzadənin turançılığın şanlı ideoloqu olmasının sübutudur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. Ələkbərov, Faiq. **Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin dünyagörüşü**. Bakı, Elm, 2007, 269 s.
2. Ələkbərli, Faiq. Azərbaycan Türkcülüyü məfkurəsi və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **VII Uluslararası Türk sanatı. Tarixi və Folkloru Kongresi. 11-15 Nisan 2017-Bakü-Azerbaycan**, 428 s.
3. Yüksel, İbrahim İ. **Azerbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın**. İstanbul, Acar yayınları. 1988, s.135.
4. İsmayılov, Kamran. **Tarih ve kimlik meselesi bağlamında Mehmet Emin Resulzade ve milli devlet kuruculuğu**. Bengi. Dünya yörük araştırmaları dergisi. Özel sayı. 2024 (2), s.237-262.
5. Rəsulzadə, Məmməd Əmin (1915-1916). III cild. Bakı, 2012.
6. Rəsulzadə, Məmməd Əmin. **Azərbaycan Cümhuriyyəti**. Bakı: Elm, 1990, 288 s.
7. Rəsulzadə, Məmməd Əmin. **Əsərləri (1903-1909)**. I cild. Bakı, Elm, 1992.
8. Rəsulzadə, Məmməd Əmin. **Əsərləri (1909-1914)**. Toplayanı və tərcümə edəni Ş.Hüseynov. Bakı, Şirvanəşr. II cild. 2001, 526 s.
9. Rəsulzadə, Məmməd Əmin. **Qafqas türkləri**. İstanbul, Türk dünyası araştırmaları vəqfi, 1993.
10. Məmmədzadə, Mirzəbala. **Milli Azərbaycan hərəkatı**. Bakı, Nicat, 1992, 246 s.
11. Yaqublu, Nəsiman. **Cümhuriyyət qurucuları**. Bakı, Nurlar NPM, 2018, 504 s.

12. Балаев, Айдын. **Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955)**. Москва: Издательство «Флинта», 2009, 288 с.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Əliyeva İradə Xəlid qızı – tarix üzrə fəlsəfə doktoru. AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu. Azərbaycan, Bakı.

Aliyeva Irad Xalid – Doctor of Philosophy in History, Institute of History and Ethnology under the name of A.A.Bakikhanov, ANAS. Azerbaijan, Baku.